

РЕГІОНАЛІЗМ ЯК ОБ'ЄКТ МІЖДИСЦИПЛІНАРНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У довідниково-енциклопедичній літературі наведено чимало визначень регіоналізму. Так, у «Короткому Оксфордському політичному словнику» це поняття тлумачиться як «практика регіонального врядування або віра в таке врядування» та зроблено наголос на тому, що «регіоналізм слід відрізнити від федералізму, за якого нижчий рівень урядування має свою захищену сферу компетенції, в яку не може втручатися верхній рівень, та від деволюції — передачі з верхнього рівня врядування на нижчий повноважень, які згодом важко повернути». Тому, вказують укладачі цього словника І. Маклін і А. Макмілан, «термін регіоналізм краще застосовувати до режимів, де існують або можуть існувати регіони, однак ці регіони створені центральним урядом, що може ліквідувати їх не менш легко, ніж створити»¹.

На думку відомого американського етнополітолога Л. Снайдера, термін «регіоналізм» вживається для позначення стану або процесу: «розподілу країни на невеликі адміністративні частини»; «утворення комбінації кількох держав, що діють як ціле». Визначенню сутності і характеру регіоналізму, власне, процесам регіоналізації присвячено також низку праць канадського соціолога В. Заславського. На його думку, явище регіоналізму «виявляється в незадоволенні, протестах чи навіть у повстаннях найрозвинутіших частин країни проти центрального уряду, який перерозподіляє державний бюджет на користь менш розвинутих регіонів, аби досягти певного вирівнювання розвитку та політичної стабільності». У багатоетнічних країнах з виразними регіональними відмінностями «перерозподіл ресурсів держави створює передумови для виникнення сепаратистських і націоналістичних рухів»².

У більшості сучасних наукових праць європейських вчених терміни «регіон», «регіональна політика», «регіональний розвиток», «регіональні пріоритети та інтереси» тощо охоплюються поняттям «регіоналістика». Утім, як зазначав академік І.Ф. Курас, сучасного розуміння вказаних категорій і понять не існує ані серед вітчизняних політиків, які найчастіше спекулюють ними, ані у більшості вчених; при цьому аналіз правової нормативної бази свідчить, що їхнє розуміння є неповним і нерідко позбавленим

теоретичної основи. Нерозробленість цих понять (передусім «загальнонаціональні та регіональні інтереси») відображає загальну методологічну кризу нашого суспільствознавства, в тому числі незавершеність визначення характеру взаємозв'язку міжнаціональних відносин з державотворчими процесами³.

Представники економічної науки, які активно займаються проблемами регіональної економіки, наголошують на тому, що однією з прикметних ознак розвитку сучасної економічної науки та соціально-економічної політики є посилення інтересу до поглибленого аналізу регіональної проблематики в усіх її вимірах, а регіоналістика стає нині своєрідною формою теоретичного й практичного опанування новітніми інтеграційними процесами, що визначають долю держав й особливості історичного поступу людства в цілому⁴.

У контексті досліджуваної нами проблеми виокремимо визначення *регіоналізму* (англ. regional, від лат. regionalis — місцевий, обласний) вітчизняними вченими як «врахування національних, економічних та інших особливостей, притаманних певному регіонові тієї чи іншої країни; політика, спрямована на об'єднання групи держав певного регіону, залежних одна від одної в економічному, політичному та військовому аспектах»⁵.

Ключовим у визначенні цього поняття є застосування системного підходу до регіону як до явища, під яким розуміють частину території країни, що характеризується комплексом властивих їй природно-географічних та інших ознак, може збігатися з межами адміністративно-територіальної одиниці або об'єднувати території кількох таких одиниць. Отже, регіон **як соціотериторіальний комплекс**, що є цілісною просторовою організаційною формою життєдіяльності населення, яка охоплює сфери проживання, професійно-трудова, суспільно-політична, культурно-духовна та соціально-побутова діяльності, підпорядкований єдиному політико-адміністративному центру і об'єднаний різноманітними зв'язками — виробничо-трудовами, соціально-економічними, культурно-духовними та ін. При цьому регіоном, залежно від країни, називають різні інституційні форми і, в деяких випадках, вони є досить неоднорідними: можуть бути у вигляді середовища здійснення регіональних заходів, в рамках якого відбуваються процеси деконцентрації влади, є особливою формою децентралізації управління. І.Ф.Курас особливо наголошував на необхідності комплексного розв'язання завдань етнонаціональної та регіональної політи-

ки; на тому, що «небезпека перетворення регіональної політики у «заручницю» політичного протиборства надто реальна, щоб зволікати із здійсненням реальних кроків у напрямі її оптимізації з урахуванням інтересів і потреб етнічних груп, які там компактно проживають». При цьому він застерігав, у зв'язку зі спробами певних політичних сил розіграти «етнічну карту» в Криму, гратися на відмінних ціннісних орієнтаціях населення Сходу та Заходу України, від впровадження стандартизованих підходів до визначення пріоритетів регіональної політики⁶.

Залежно від визначення поняття регіону, можна виділити різні аспекти такого явища, як регіоналізація, яка виявляється інституційним заходом, спрямованим на належне визначення додаткового до вже існуючих рівня децентралізації, достатньо широкого для реалізації завдань благоустрою, розвитку (економічного, соціального і культурного) та координації, зокрема на засадах взаємозалежності та взаємодії, яка нині властива європейським територіям, а також достатньо наближеного до громадян для того, щоб залишатися під їхнім контролем⁷.

За висновком І.Ф. Кураса: «Регіоналізація у політичному розумінні має прихований зміст, оскільки вона за певних умов може підривати державу як таку, загрожуючи її єдності. Йдеться про державу, в межах якої регіоналізація є реальною спробою знайти вихід із політичного напруження, що позначається на інституційній єдності держави через значну різноманітність її складових формувань... у політичному розумінні регіоналізація є концепцією, наближеною до федералізму, а отже виникає новий тип держави — регіоналізована держава»⁸.

Радикальними прихильниками вітчизняного регіоналізму цей феномен розглядається навіть як форма суспільної ідеології. Підкреслюється, що *етнополітичний регіоналізм* є ідеологією та політичною практикою регіональних груп у межах певних етносів, що відстоюють ідеали і цінності, які доповнюють або відрізняються від загальнонаціональних цінностей⁹. Виходячи з тих міркувань, що етнонаціональні відносини в Україні великою мірою визначають регіональні особливості, В. Устименко доводить, що процес регіоналізації (під яким він розуміє керованість цим процесом з боку держави, аби не допустити непрогнозованого розвитку ситуації в цілому в Україні і на рівні регіонів) є одним з найбільш складних питань внутрішньополітичного життя держави. Відтак, як слушно відмічає цей дослідник, «зараз як ніколи потрібна

державна програма наукових досліджень стану та особливостей етнополітичних процесів в різних регіонах України»¹⁰.

Регіоналістика має давні традиції, одним з перших її теоретиків вважається Й.Г. фон Тюнен, відомий своїм дослідженням «Ізольована держава в її відношенні до сільського господарства і національної економіки», що базувалося на засадах ринкової економіки. Й. Тюнен, а у подальші роки — А. Вебер (серед його основних робіт: «Теорія розміщення промисловості», 1925 р.) в загальних рисах сформулювали теорію ефективного розміщення виробництва, яка складає «ядро» сучасної регіоналістики. Помітною подією у розвитку цього напрямку стала поява у 50-х рр. минулого століття праць двох відомих американських економістів В.Леонтєва («Дослідження структури американської економіки») і У. Ізарда («Розміщення виробництва та економіка ефективного використання простору»). У своєму дослідженні «Методи регіонального аналізу. Вступ до регіонознавства» У. Ізард наголошує, що теорія про регіони зобов'язана виявити площини взаємодії основних політичних, соціальних й економічних сил тією мірою, в якій ці взаємодії визначають нематеріальні цінності суспільства, обумовлюють його поведінку і процес визначення соціальних ідей, ведуть до конкретних рішень щодо політики, яка визначає міжрайонну структуру і функції окремих територій¹¹. Сформульована таким чином теорія регіоналістики з її вельми широким спектром пріоритетів не могла надто задовольняти потреби владних структур командно-адміністративної політичної системи, якій було притаманне ігнорування національних та територіальних інтересів розвитку.

Наукові основи регіональної політики індустріального етапу розвитку суспільства формувалися на Заході, починаючи з 20–30-х рр. ХХ ст. Саме на цей час припадає розробка теорії державного регулювання економіки, основні принципи якої були сформульовані Дж. М. Кейнсом. Деякі її положення у подальшому були переглянуті й розвинені представниками неокейнсіанства та посткейнсіанства. На зміну посткейнсіанській прийшла неокласична теорія, яка відстоювала принципи та методи регулювання міжрегіональних нерівностей на основі використання суто ринкових інструментів, стимулювання інвестицій та залучення приватного капіталу у слабозвинені регіони, залишаючись при цьому у концептуальних межах індустріального суспільства. При цьому сучасні регіоналістські концепції пріоритетним питанням вважають також оптимізацію територіально-організаційної системи

держави. Ці та інші здобутки вчених Західної Європи по сьогодні мають актуальне значення і для формування регіональної політики тих країн, які знаходяться на перехідному етапі свого розвитку.

Перехід держав Європейського Союзу від неоекейнсіанської до неоліберальної моделі економіки ознаменував відмову від повної гомогенізації регіонів, водночас головною метою регіональної політики в ЄС на період 2007–2013 рр. визначено їх конвергенцію, стимулювання розвитку інфраструктури регіонів, посилення європейської кооперації тощо.

Аналізу зарубіжного досвіду формування та здійснення регіональної політики, зокрема «нового регіоналізму» (в країнах ЄС, постсоціалістичних країнах Центрально-Східної Європи) присвячено чимало наукових публікацій зарубіжних дослідників (М.Верушевська, Л.Вірт, М.Гуннарсон, Б.Гурне, Ж.Зіллер, У.Ізард, С.Келроу, М.Кітінг, А.Макмастер, Е.Маркузен, А.Пробст, Ф.Содербаум, С.Тарроу, Б.Хеттне, П.Юкарайнен та ін.). У 1990-х рр. з'явилися праці, автори яких вважають регіон найкращим організаційним рішенням для сучасного глобалізованого суспільства (Е.Куннінгем, К.Охмає, Л.С.Рамірес, М.Сторпер, А.Скот та ін.). У 1997 р. побачила світ монографія М. Кітінга і Дж. Лонгліна «Політекономія регіоналізму», яку на Заході вважають «біблією європейського регіоналізму», а у 1998 р. — праця М. Кітінга «Новий регіоналізм у Західній Європі. Територіальна реструктуризація та політичні зміни»¹². Проблематикою розвитку регіоналізму у контексті посилення європейських інтеграційних процесів, розширення ЄС також займаються Д.Андерсен, А.Бенц, С.Боррас-Аломар, Б.Б'янкері, Г.Гожеляк, Т.Зонова, А.Куклінські, М.Петерсен та ін. Якісним змінам у європейській регіоналістиці сприяли наукові дискусії наприкінці 90-х рр. ХХ ст. — початку ХХІ ст., в яких знайшли свій відбиток ідеї конкуренції міст і територій, регіоналізації глобального простору, територіального планування, прогнозування та регіонального аналізу.

У працях американських дослідників В. Барнза і Л. Ледебурра «Нові регіональні економіки»¹³ було здійснено спробу створити «нову політичну економію», яка ґрунтується на регіональній структуризації економіки. Нова економічна парадигма спирається на такі засади: 1) основними цеглинами національної економіки виступають саме економічні регіони, а не політико-адміністративні одиниці; 2) центральним завданням економічної теорії та економічної політики є оптимізація внутрішньої інтеграції та взаємоза-

лежності регіонів; 3) територіально-господарські системи не обмежуються політико-адміністративними кордонами, а здатні виходити за їх межі; 4) системи економічних районів є відкритими і пов'язані з іншими національними системами світового господарства. Регіони європейських країн поступово трансформуються з одиниці адміністративно-територіального устрою у політичний регіон. Така тенденція набула стійкого і послідовного характеру і притаманна як федеративним, так і унітарним державам, обумовлюючи їхній розвиток у регіональному форматі.

Помітний інтерес до проблематики зарубіжного регіоналізму проявляють вітчизняні дослідники (М.Бочок, Б.Данилишин, Л.Зайцева, О.Іщенко, М.Лендбел, Г.Линевич, І.Михасюк, О.Мельник, О.Молодцов¹⁴, які, зокрема, особливо наголошують на тому, що сьогодні європейський регіоналізм наполегливо відстоює прагнення регіонів утвердитися автономними суб'єктами політичних процесів, перебрати на себе частину повноважень центральних органів влади. Політика європейського регіоналізму передбачає модифікацію ролі регіону вже не в рамках держави, а загалом у всій інституційній архітектоніці Європи, його перетворення на партнера європейських інституцій. Все це, у свою чергу, характеризує виклики «нового регіоналізму» і насамперед — засадам державного суверенітету та територіальній цілісності держави.

Водночас значні досягнення в оптимальному поєднанні процесів регіоналізації та інтеграції належать західній етнополітології та практиці розв'язання регіональних проблем у багатьох країнах Європейського Союзу. Це, *по-перше*, проведення демократичної етнонаціональної політики; *по-друге*, гнучке впровадження децентралізації, автономізації та федералізації на рівні окремої держави, а також ЄС; *по-третє*, застосування принципу субсидіарності, суть якого полягає у тому, що влада має бути максимально наближена до громадян, а на «верхні поверхи» її добровільно передається лише стільки, скільки потрібно для забезпечення етнополітичної стабільності суспільства. Відповідно до принципу субсидіарності Європейське Співтовариство є триступеневою системою: регіон (земля, кантон, провінція) — держава — співтовариство держав. На кожному рівні існують свої законодавчі та виконавчі органи, функції яких чітко розмежовані. При цьому за регіонами закріплені ті з них, що конче потрібні для сучасного самоврядування, зокрема додаткові владні повноваження, фінансова автономія тощо.

Офіційною моделлю ЄС стала «Європа регіонів», що було затверджено у «Хартії регіоналізму», прийнятій Європейським Парламентом у листопаді 1988 р. Про практичну реалізацію ідеї регіоналізму сьогодні свідчить функціонування у Західній Європі відповідних інституцій. Як показовий приклад: діяльність Асамблеї європейських регіонів, яка має за мету всіляко сприяти регіональній інтеграції та співробітництву в Європі поза існуючими державними кордонами.

Давні витоки і тривалі традиції має українська регіоналістика, що базується на класичній концепції регіоналізму¹⁵. Академік І.Ф. Курас вказував, що західноєвропейський регіоналізм розвивається на тлі розвинутої економіки країн Європейської Співдружності, стабільної політичної системи і соціального консенсусу — тобто за умов, яких поки що немає в Україні. Відтак, за його досить слушним висновком, механічне запозичення західноєвропейських ідей регіоналізму (а саме вони є наріжним каменем ідей федералізму) неможливе: «Такий однозначний підхід був би некоректним з наукової точки зору і сумнівним — з політичної. В Європі, Північній Америці успішно діє регіоналізм співробітництва, у нас в абсолютизованому варіанті він може нині виявити себе переважно як регіоналізм конфліктогенний, відцентровий»¹⁶.

Особливої актуальності наукова регіоналістика набула з проголошенням державної незалежності України, що, у свою чергу, значно посилило значущість основних ідеологем концепції регіоналізму в сучасних наукових дослідженнях в галузі етнополітики. Заслугує на увагу дослідницький підхід вітчизняного вченого-економіста В. Поповкіна до визначення поняття «цілісності регіонів». На думку вченого, регіон становить цілісність власне природного середовища, матеріального середовища, створеного людиною, і соціуму; «різні типи регіонів формуються та існують завдяки певним типам взаємозв'язків між цими трьома середовищами», тобто регіони — «специфічні триєдності»¹⁷. Висновок про цілісність людських і природних систем, акцент не на матеріальних, а на духовних силах в економічному розвитку регіонів, що визначає сутність концепції регіональної «триєдності», є принципово важливим для розробки теорії регіоналістики, в якій детермінуючим чинником (головною домінантою) має бути людина. На таких концептуальних засадах формувалася сучасна Львівська наукова школа економічної та соціальної регіоналістики, а саме: системний та комплексний, еволюційний та генетичний, гу-

маністичний та інші підходи, державотворча та загально-цивілізаційна спрямованість наукових досліджень.

Актуалізація питань державної регіональної етнополітики в Україні стала закономірною відповіддю на значні соціально-економічні трансформації, що відбулися в регіонах за роки державної незалежності, з огляду на низку суттєвих протиріч у взаємовідносинах між центральними та регіональними органами виконавчої влади, органами виконавчої влади та місцевого самоврядування щодо вирішення нагальних проблем регіонального та місцевого розвитку.

Значна частина вітчизняних наукових розробок, де розглядаються проблеми регіоналістики, орієнтовані на аналіз економічних регіональних проблем, організації управління регіональним розвитком, які властиві індустріальному типу суспільства. Зарубіжний досвід формування та здійснення регіональної політики, а також сучасні проблеми та підходи до формування нової регіональної політики України, стратегічні пріоритети розвитку українських регіонів всебічно аналізуються в працях З.Варналія, М.Данилишина, М.Долішнього, С.Злупка, І.Лукінова, Ю.Макогона, А.Максюти, А.Мокія, Я.Олійника, А.Павлюка, С.Романюка, В.Симоненка, Д.Стеченка, В.Чужикова, М.Чумаченка та ін. вітчизняних дослідників.

За висновком проф. В. Чужикова, Україна не може не включитися в глобальну динаміку регіонів, вплив внутрішніх факторів на яку з кожним роком зменшуватиметься, а зовнішніх, навпаки, — зростатиме, що може призвести до загострення саме локальної конкуренції¹⁸. Вітчизняна дослідниця Т. Уманець не додіком усіх теорій регіонального розвитку вважає кількісний підхід, динаміка якого досліджується переважно з точки зору темпів економічного зростання, без урахування динаміки всієї системи розвитку регіону. Найбільшою мірою прийнятні для України, на її думку, ідеї «адаптерів»: якщо держава намагається стимулювати економічний розвиток у свідомо непривабливих для приватних інвесторів регіонах, то її зусилля виявляються частіше безрезультатними. При цьому частина заходів державного регулювання повинна бути спрямована на стимулювання зростання найбільш проблемних регіонів¹⁹.

На загальному тлі наявної суперечності між територіально-політичною і етнокультурною моделями формування української нації, між прихильниками громадянської моделі її побудови

та представниками етнічного націоналізму, важливим вважаємо наступне зауваження вітчизняного вченого О. Омельченка про те, що абсолютизація економічного чинника та його впливу на суспільно-політичні процеси в Україні, з одного боку, є відображенням досить поширеної в українському суспільстві тези про нездоланність (принаймні найближчим часом) регіональних, культурно-етнічних та інших протиріч і відмінностей, що розділяють і розпорошують українське суспільство, заважаючи процесу націотворення («тенденція до певного спрощеного розуміння процесів розвитку нації»); абсолютизація економічних змін призводить до приниження і гальмування культурно-духовного чинника у процесі формування української модерної нації²⁰.

У працях вітчизняних вчених ґрунтовно аналізується досвід соціально-економічного розвитку України протягом останніх років та робиться наголос на тому, що регіональні диспропорції перетворилися на гальмівний чинник забезпечення високих темпів економічного зростання на всій території України; незавершеність правового та організаційного оформлення системи державного управління та місцевого самоврядування на всіх рівнях територіальної організації влади не сприяє забезпеченню належних темпів демократизації та розвитку громадянського суспільства у державі²¹.

З виданих останнім часом наукових праць вітчизняних вчених з цієї проблематики окремої уваги заслуговують колективні монографії «Державна регіональна політика України: особливості та стратегічні пріоритети»²²; «Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку»²³. Водночас з'являються інші праці, які більшою мірою орієнтовані на регіональне регулювання інноваційних процесів, осмислення різних аспектів становлення інформаційного суспільства. Теоретичні та практичні аспекти державного регулювання розвитку регіонів в Україні проаналізовано у докторській дисертації В. Керецмана²⁴.

За наявності розбіжностей у визначенні науковцями поняття «регіональна політика», тлумаченні його змісту та формулюванні мети цієї політики, вважаємо слушним висновок вітчизняного економіста М. Чумаченка про те, що «під регіональною політикою можна розуміти діяльність влади на регіональному рівні», яка повинна базуватися на принципах пріоритетності загальнонаціональних інтересів, що передбачає насамперед врахування особливостей регіонів, вирівнювання рівнів їх соціально-еконо-

мічного розвитку, забезпечення для всіх регіонів однакових умов розвитку, дотримання закономірності й стабільності у розподілі владних повноважень між центром і регіонами²⁵. Наведені показники, в принципі, охоплюють усі основні блоки функціонування регіональної соціально-економічної системи, але, як відмічав М. Долішній, вимагають доповнення й конкретизації задля надання запропонованій системі більшої відповідності процесам соціально-ринкових перетворень. Тільки тоді на їх основі можна розробляти ефективну соціально-економічну політику в регіоні. При цьому вчений наголошував на тому, що регіональна політика повинна означати перш за все політику, яка у визначенні має бути уточнена ознаками, що відрізняють її від інших видів політики. При визначенні терміна «регіональна політика», за М. Долішнім, є необхідність тлумачення цього поняття як в широкому, так й у вузькому розумінні. «В першому випадку це означає політику, яку здійснює держава по відношенню до регіонів, і самі регіони в межах наданих їм прав і повноважень. У другому — регіональна політика зводиться виключно до дій держави, в цьому контексті можна казати про державну регіональну політику»²⁶.

Для сучасних дослідників регіональних процесів важливими є два принципові моменти у визначенні поняття «регіональна політика», на чому також наголошував М. Долішній: перший з них характеризує довільне тлумачення дослідниками ключового слова цього поняття — «політика», адже далеко не всі заходи, що реалізуються державою чи місцевими органами влади, є виразом практичного втілення певного виду політики як системи дій, орієнтованих на досягнення поставлених цілей; другий же полягає в осмисленні поняття інтересів суб'єктів регіональної політики, тобто мова йде не тільки про те, хто їх виражає і якими методами відстоює. Саме невизначеність та правова нерегламентованість фундаментальних принципів регіональної політики у практичній площині набирає ознак спотворених форм так званого регіонального егоїзму. Отже, робить висновок вчений, регіональну політику треба розглядати крізь призму конкретизації інтересів, які вона реалізує: «Наскільки специфічними є інтереси регіонів, що відображають історичні, етнічні, природні, економічні, соціальні, культурні особливості територій, настільки конкретно диференційованими є інтереси держави по відношенню до них... Таким чином, у широкому розумінні регіональна політика — це система цілей і дій, що спрямовані на реалізацію інтересів держави

щодо регіонів та внутрішніх інтересів самих регіонів, яка реалізується за допомогою методів, що враховують історичну, етнічну, соціальну, економічну та екологічну специфіку територій»²⁷.

У цьому контексті відмітимо слухне зауваження С. Римаренка: «Етнонаціональні відносини, як складова соціальних відносин, опосередковують будь-яке буття — економічне, політичне, моральне і т.д., взаємодію етносів один з одним. Ці відносини являють собою об'єктивний зріз суспільних відносин, процес життєдіяльності людини, яка включається в ці відносини ... задовго до того, як стає суб'єктом відносин виробничих, політичних, культурних, духовно-ідеологічних та ін.»²⁸.

Отже, як показує аналіз наукової літератури, існують суттєві розбіжності у визначенні поняття «регіональна політика», часто ототожнюючи його з «регіональним розвитком». При цьому в найбільш поширеному варіанті розуміння регіональної політики (так само як і регіоналізму) економічний аспект домінує над іншими складовими регіонального життя. Однак, регіональні процеси є значно багатограннішими. Академік М. Долішній наголошував на тому, що звужувати поняття регіональної політики до суто економічного регулювання є некоректним, тим більше в період системної трансформації всіх сторін суспільного життя. До того ж фундаментальні засади проведення регіональної соціально-економічної політики визначають соборність і територіальна недоторканість (цілісність) України, на які, безумовно, великий вплив мають етнополітичні процеси в країні, явище політизації етнічності.

Дуже важливим принципом сучасного регіоналізму є налагодження тісних міжрегіональних економічних зв'язків у межах єдиного ринкового простору, забезпечення територіальної недоторканості та єдності країни. Відтак, зроблений М. Долішнім висновок про те, що теорія про регіони має будуватися на системних засадах, є досить актуальним для сучасних етнополітичних досліджень²⁹. Так, згідно з позицією вітчизняного дослідника проблематики регіонального розвитку України Д.Стеценка комплексний системно-діагностичний аналіз населення регіону (є одним з основних напрямів дослідницької роботи з оцінки регіонального соціально-економічного розвитку) передбачає проведення аналізу соціально-демографічних характеристик, зайнятості, міжетнічних відносин, політичної структури, рівня життя, якості розбудови соціальної сфери, стану громадської думки представників конкретного регіону, що дає можливість отримати системну картину

як стану, так і тенденцій його розвитку, а також виявити проблемні лінії зв'язку між розвитком тих чи інших процесів. За проведення такого аналізу основний акцент в аналітичній роботі робиться: по-перше, на вивченні характеристик населення та соціальних процесів (у т.ч. етнополітичних — вивчається етнополітичний баланс, міграція); по-друге, на глибокому дослідженні економіки, її провідних галузей; поряд з економічним потенціалом досліджується потенціал соціальної активності та позиції різних груп населення. У контексті досліджуваної нами проблеми вважаємо слушним визначення цим вченим регіонального розвитку як процесу зміцнення (або, як мінімум, стабілізації) потенціалу території з орієнтацією на соціальні пріоритети, що, зокрема, пов'язано із подоланням дисбалансу окремих компонентів у розвитку регіонів³⁰.

Особливої уваги заслуговує праця академіка І.Ф. Кураса «Етнополітологія. Перші кроки становлення» (2004 р.), яка є продовженням книги «Етнополітика: історія і сучасність» (1999 р.), присвячена ґрунтовному аналізу широкого спектру етнополітичних проблем у їх історичному та сучасному вимірах, де чільне місце відведено теоретико-методологічним засадам, понятійно-категорійному апаратові державної регіональної політики, дослідженню поліетнічної структури та етнополітичних процесів в сучасній Україні під кутом зору викликів «нового регіоналізму». При цьому І.Ф. Курас особливо наголошував на тому, що «на часі аналіз регіональних, етнічних, цивілізаційних особливостей українського соціуму і пов'язаних з ними факторів конфліктогенності і загрози стабільності»; вважав важливим дослідження взаємопов'язаних проблем регіоналізму, толерантності і консолідації народу України, загалом етнополітичних аспектів націо- та державотворення³¹.

У контексті досліджуваної нами проблеми варто відмітити праці вітчизняних вчених, у яких проаналізовано етнополітичні аспекти розбудови Української держави, основні тенденції сучасних трансформаційних процесів, зокрема, у контексті проведення адміністративно-територіальної реформи, модернізації територіального механізму організації влади, реформування системи місцевого самоврядування. Це праці В.Горбатенка, В.Євтуха, О.Картунова, І.Кресіної, Ю.Куца, В.Лісничого, О.Майбороди, Н.Макаренка, Л.Нагорної, П.Надолішного, Ю.Римаренка, С.Римаренка, Л.Шкляра та ін.

Етнокультурні та економічні передумови регіоналізації в Україні комплексно проаналізовано в роботах С.Власова, В.Поповкіна,

О.Стегнія, М.Чурилова, О.Шульги та ін. Теоретико-методологічному аналізу етнонаціонального аспекту адміністративної реформи, розбудові нової системи врядування на засадах територіальної диференціації етнонаціональної політики в Україні присвячена докторська дисертація П.Надолішнього³²; управлінському аспекту етнополітичних державотворчих процесів в Україні — докторська дисертація Ю. Куца³³. Етнічні протиріччя і конфлікти, етноконфліктний потенціал України ґрунтовно аналізуються у роботах В. Котигоренка, О.Кривицької, О.Маруховської, О.Уткіна та ін. Проблема оптимізації взаємодії політичного керівництва та державного управління в процесі модернізації політико-адміністративної системи України аналізується у докторській дисертації В.Токовенко³⁴.

На основі результатів комплексних теоретичних та прикладних досліджень П.Надолішній розглядає, зокрема, такі проблеми адміністративної реформи, як етнорегіональна обумовленість запровадження раціонального адміністративно-територіального устрою; вплив етнічного фактора на процес територіальної організації державного управління і місцевого самоврядування. За висновком вченого, процес автономізації в Україні слід розглядати як формування самоврядних етнонаціональних територіальних та екстериторіальних колективів з відповідним обсягом законодавчо визначених повноважень, у контексті деконцентрації владних повноважень і децентралізації функцій державного управління.

При визначенні ролі регіоналізму в сучасних етнополітичних дослідженнях важливим вважаємо зроблений провідними вітчизняними вченими акцент на дослідженні державної політики у сфері національних відносин як насамперед міжрегіональної політики щодо врахування етносоціальних особливостей стосовно національних меншин усередині країни, розвитку економічного балансу та культурних традицій тощо. Серед публікацій, що започаткували процес класифікації та типологізації етносів України за системою певних ознак, варто відмітити розробки М.Шульги, у яких визначено такі індикатори розвитку та зміни етнонаціональної структури держави, як кількісний склад, мовна характеристика, етнографічні особливості побуту, фольклору, релігійно-конфесійні ознаки, а також регіональні відмінності³⁵.

Зарубіжний досвід розвитку регіоналізму у контексті європейських інтеграційних процесів проаналізовано у дисертаційних роботах вітчизняних дослідників Р. Калитчака і Т. Козак^{36,37};

вплив ідей «нового регіоналізму» на трансформаційні, у тому числі політичні процеси в сучасній Україні — у дисертаційних роботах В. Зуєвої³⁸, Т. Кучеренко³⁹, Г.Макарова, який ґрунтовно проаналізував та систематизував основні підходи до розуміння змісту поняття регіоналізму у політичній науці⁴⁰. Регіоналізм є також об'єктом ґрунтового соціологічного дослідження у працях вітчизняних вчених-соціологів⁴¹.

Так, у дисертаційній роботі Р. Калитчака, присвяченій аналізу італійського регіоналізму, зокрема розглянуто проблематику історичних регіональних диспропорцій соціально-економічного характеру, показано роль інтеграційних процесів у практичній політичній сфері діяльності регіонів. На думку дослідника, політичний регіон є територіальною спільнотою, яка прагне до виокремлення (або вже досягла його) в межах просторової структури суспільства та конституювання як автономна політична одиниця. Політичний регіоналізм визначено ним як систему поглядів та ідей, яка намагається обґрунтувати доцільність утвердження регіону як повноправного суб'єкта політичного процесу та діяльність, що спрямована на досягнення цієї мети⁴².

У дисертаційній роботі, присвяченій впливу регіонального фактора на розвиток політичного процесу, Т. Кучеренко доводить, що сучасні адміністративно-територіальні одиниці відповідають розмірам України, ієрархії соціально-економічних центрів і співвідносяться з одиницями регіоналізованих країн Європи, особливо Франції, Італії, Іспанії; вважає за доцільне розукрупнення адміністративних районів в Україні, розробивши нову класифікацію її областей за критеріями соціально-економічного розвитку⁴³.

В історико-культурному контексті розглядає поліетнічність як один з факторів, що сприяють дезінтеграції України, В.Зуєва, котра до чинників дезінтеграційного порядку відносить цивілізаційний аспект, на базі якого здійснює класифікацію регіонів України, враховуючи їх національний склад населення. Водночас, на її думку, регіональна розмаїтість, поряд з культурною, релігійною та мовною, «повинна бути визнана як позитивний фактор», нова парадигма регіональної політики України «не припускає перспективи деетнізації й втрати своєї етнічної та регіональної самобутності». При цьому вона декларує можливість інкорпорації багатоетнічних регіонів в систему української державності⁴⁴. Вважаємо, що вказана дослідниця досить однобічно підійшла до розгляду впливу поліетнічності на розвиток полікультурної країни,

адже стан етносоціального та етнополітичного розвитку України великою мірою зумовлений поліетнічністю її населення. Відтак, в основу державної етнополітики має бути покладено такий важливий принцип, як «визнання поліетнічності і полікультурності українського суспільства його суспільною цінністю, яка потребує захисту і збереження, недопущення примусової асиміляції та акультурації етнічних спільнот». При цьому вельми актуальним є «неухильне дотримання владою у своїй діяльності принципу збереження територіальної цілісності України при формуванні та реалізації державної етнополітики».

З наукових праць останніх років окремої уваги заслуговує монографія В.Семиноженка і Б. Данилишина «Новий регіоналізм»⁴⁵, низка публікацій, присвячених характеристиці етнополітичного регіоналізму як політичного явища в сучасній Україні, особливостям прояву етнополітичних процесів у регіональному розрізі та державної регіональної політики України (О.Галенко, Т.Горбань, Л.Лойко, Н.Макаренко, О.Молодцов, В.Устименко та ін.). В переході від переважно вертикальних способів взаємодії держави з суб'єктами місцевого і регіонального розвитку до переважно горизонтальних стосунків, від моноцентричної моделі державної регіональної політики до поліцентричної моделі і самоорганізації місцевого та регіонального розвитку вітчизняні дослідники вбачають логічний зв'язок між розвитком концепцій влади, формуванням елементів інформаційного суспільства, виникненням та розповсюдженням теорії «нового регіоналізму», основні постулати якої спираються на:

- визнання соціального капіталу, інформації та знань як ключового чинника розвитку територій на основі поширення і впровадження технологій та інновацій;

- необхідність утворення спеціальних інституцій (організаційних структур), які мали б цілеспрямовано займатись розв'язанням проблем місцевого розвитку;

- децентралізацію регіональної політики, передачу більшої частини повноважень з її реалізації з центрального на регіональний та місцевий рівні;

- необхідність переходу від політики фінансової підтримки та розвитку інфраструктури окремих адміністративно-територіальних одиниць до політики просторового розвитку — збалансованої розбудови всієї території країни за рахунок створення регіональних мереж (партнерств) розвитку;

– пріоритетну орієнтацію регіональної політики на мікро- та мезорівні, на яких найбільш ефективно можуть бути реалізовані програми просторового розвитку;

– необхідність впровадження принципів поліцентричності (багаторівневого характеру прийняття рішень) та варіативності у формуванні програм регіонального розвитку як відповіді на багатоваріантність соціально-економічної ситуації в регіонах, бажання зберегти специфіку та забезпечити сталість місцевої економіки;

– інституалізацію колективних інтересів, впровадження контрактної культури відносин між державою, органами публічного управління місцевого та субнаціонального рівня та системними акторами міжрегіонального розвитку, що є основою активізації соціального капіталу, налагодження соціального партнерства між органами управління всіх рівнів, бізнесом, громадським сектором.

Враховуючи особливу складність соціально-економічних, етнополітичних процесів в окремих регіонах України, політика регіональної безпеки повинна передбачати розробку відповідних програм і стратегій щодо проблемних регіонів, і, що дуже важливо, — чіткі організаційно-правові та фінансово-економічні механізми їх реалізації та відстеження критичних показників. Українські фахівці з етнопідприємств вказують, що зараз як ніколи потрібна державна програма наукового дослідження стану та особливостей етнополітичних процесів в різних регіонах України з ретельно розробленим прогнозуванням їх потенційного майбутнього⁴⁶. Зокрема, експерти вважають за необхідне прийняття на законодавчому рівні Концепції державної регіональної політики, яка містила б етнонаціональні аспекти; надання поліетнічного характеру Раді регіонів при Президентові України, який «взяв би на себе ініціювання етнорегіональної політики, її координацію, розробку основоположних принципів, методів, відповідних механізмів тощо»⁴⁷.

Узагальнюючи публікації з питань регіональної політики та регіонального розвитку України, С. Сосько виокремлює таку основну тенденцію: старе намагання привнести в теорію регіоналістики ідеологічний компонент — національну ідею відродження українських традицій і старожитностей, зокрема у розселенні. Межі «адміністративних областей», «адміністративних районів», «економічних районів», «економічних регіонів», на думку цього дослідника, не мають жодного відношення до об'єктивного

механізму регіональних процесів, саме тому пошук інваріантних просторових одиниць та іманентних їм регіонів є сьогодні головною задачею учених⁴⁸.

Розгляд джерельної основи дослідження розвитку етнополітичних процесів в сучасній Україні у контексті зарубіжного регіоналізму та сучасних його вимірів («нового регіоналізму») передбачає звернення дослідника до офіційних матеріалів з актуальних питань регіональної політики держави — до законодавчих та інших нормативно-правових актів, які регламентують правові відносини у сфері її регіонального розвитку⁴⁹. Незаперечний науковий інтерес становлять матеріали міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференцій з різних аспектів теорії і практики регіоналізму, що ставлять за мету розроблення ефективних механізмів оптимізації інтеграційних процесів та регіоналізації⁵⁰.

Таким чином, проведений нами аналіз ролі основних ідеологем концепції регіоналізму в сучасних етнополітичних дослідженнях свідчить про те, що питання регіонального розвитку, регіональної політики та регіонального управління з урахуванням етнічного чинника сьогодні привертають до себе увагу як науковців, так і представників усіх рівнів державного управління та місцевого самоврядування. Об'єктивно підсилює цю тенденцію політичний курс України на інтегрування в європейські структури, що потребує вироблення та реалізації моделі взаємовідносин з регіонами й управління ними, яка б відповідала принципам регіональної політики Європейського Союзу, сприяла утвердженню нових засад співробітництва у форматі «центр — регіони», загальновищезначущій практиці внутрішнього міжрегіонального співробітництва та міжнародній співпраці територій. Впровадження ефективної етнонаціональної політики вимагає обґрунтування теоретико-методологічних засад регіональної етнополітики України, ґрунтовного вивчення впливу регіональної економіки на етнополітичні процеси, виявлення регіональних соціально-економічних особливостей сучасних трансформаційних процесів, оцінки ресурсного потенціалу регіонів, визначення пріоритетів державної стратегії регіонального розвитку, механізмів і засобів їх реалізації тощо, що загалом визначає актуальність дослідження етнополітичних процесів у контексті концептуальних положень «нового регіоналізму».

Актуалізує здійснення наукових досліджень з широкого кола етнорегіональних питань нинішній перехідний стан розвитку українського етносоціуму, завдання суспільно-політичної його

трансформації на загальному тлі незавершеності процесів конституційної реформи, формування ринкових відносин та інститутів громадянського суспільства, необхідності проведення дієвої політики розвитку територій, регіонів, що підсилює завдання розроблення національної стратегії випереджального розвитку, відпрацювання механізмів зворотного зв'язку між владними інституціями та різними суб'єктами етнополітичного організму держави, створення ефективно працюючої технології управління етнополітичними процесами. Свого подальшого наукового осмислення й узагальнення потребують питання залежності структури міжетнічних відносин від низки чинників політичного, соціально-економічного, гуманітарного та іншого характеру; дослідження динаміки тенденцій в етнополітиці в тісній ув'язці з трансформаційними змінами, проведенням адміністративно-територіальної реформи, а також існуючої практики розробки та реалізації регіональних програм з різних напрямів етнонаціонального розвитку. Більш оптимальне групування державних і регіональних програм надасть змогу визначити пріоритетні заходи щодо подолання негативних тенденцій етнонаціонального розвитку полікультурної країни. Відбір таких заходів повинен базуватись на їх тісному взаємозв'язку, основу якого має складати цільова орієнтація, спрямована на взаємну підтримку, що, безумовно, ставить об'єктивні вимоги до чіткого визначення мети (цілей) кожного заходу, надання їм конкретних вимірювальних характеристик. На базі визначених пріоритетів доцільно сформуванати свого роду «метапрограму», яка дозволить чітко визначити комплекс форм і методів ефективного впливу владних структур на етнонаціональні процеси, підпорядкувати максимальному використанню існуючого потенціалу і можливостей необхідні інституційні перетворення. Існує також нагальна потреба в реалізації спеціальних науково-дослідницьких проєктів, спрямованих на виявлення обумовленої дією етнонаціональних чинників регіональної специфіки сучасних трансформаційних процесів та їх впливу на розвиток суспільства загалом.

¹ Короткий Оксфордський політичний словник. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. — С. 586.

² Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю.С.Шемшученка, В.Д.Бабкіна, В.П. Горбатенка. — К.: Генеза, 2004. — С. 562–563.

³ Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. — К.: Генеза, 2004. — С. 192, 195.

⁴ Долішній М.І. Регіональна політика на рубежі ХХ-ХХІ століть: нові пріоритети: Монографія /НАН України, Ін-т регіон. досліджень. — К.: Вид-во «Наукова думка», 2006. — С. 9.

⁵ Політологічний енциклопедичний словник /За ред. Ю.С.Шемшученка, В.Д.Бабкіна, В.П. Горбатенка. — К.: Генеза, 2004. — С. 562.

⁶ Курас І. Державна етнонаціональна політика в умовах становлення відкритого суспільства // Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? Зб. — К.: ІПіЕНД НАН України, 2002. — С. 9.

⁷ Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. — К.: Генеза, 2004. — С. 192–193.

⁸ Там само — С. 193–194.

⁹ Галенко О. Етнополітичний регіоналізм в сучасній Україні //Наукові записки /Зб. — К.: ІПіЕНД НАН України, 2002 / Сер. «Політологія і етнологія»; Вип. 19/. — С. 31.

¹⁰ Устименко В. Етнополітичні процеси: стан та особливості їх прояву в регіональному розрізі // Наукові записки / Зб. — К.: ІПіЕНД НАН України, 2002 /Сер. «Політологія і етнологія»; Вип. 19/. — С. 75.

¹¹ Изард У. Методы регионального анализа: введение в науку о регионах. — М.: Прогресс, 1966. — С. 20.

¹² Майкл Китинг. Новый регионализм в Западной Европе // Логос. — 2003. — № 6. — С. 67–116.

¹³ Барнз В., Ледебур Л. Нові регіональні економіки. — Львів: Літопис, 2003. — 196 с.

¹⁴ Мельник Ю.М., Молодцов О.В. Місцевий соціально-економічний розвиток: Порадник для депутатів місц. рад та посадових осіб місц. самоврядування. — К.: Оріяни, 2004. — 120 с.

¹⁵ Злупко С.М. Українська регіоналістика: традиції, здобутки, проблеми // Регіональна економіка. — 1996. — № 1–2. — С. 124–131.

¹⁶ Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. — К.: Генеза, 2004. — С. 202.

¹⁷ Долішній М.І. Регіональна політика на рубежі ХХ-ХХІ століть: нові пріоритети: Монографія /НАН України, Ін-т регіон. досліджень. — К.: Вид-во «Наукова думка», 2006. — С. 16.

¹⁸ Чужиков В. Модернізація регіональної політики в ЄС //Економіка України. — 2008. — № 3. — С. 51–58; № 4. — С. 63.

¹⁹ Уманець Т.В. Методологічні аспекти управління економічним розвитком регіону //Регіональна економіка. — 2006. — № 1. — С. 28.

²⁰ Омельченко О. Витоки української етнополітики //Наукові записки /Курасівськя читання — 2005. — К.: ІПіЕНД НАН України, 2006 /Сер. «Політологія і етнологія»; Вип. 30, Кн. 1/. — С. 313.

²¹ Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку: Монографія / За ред. З.С. Варналія. — К.: Знання України, 2005. — С. 8.

²² Державна регіональна політика України: особливості та стратегічні пріоритети: Монографія / За ред. З.С. Варналія. — К.: НІСД, 2007. — 768 с.

²³ Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. — К.: Головна спеціалізована редакція літ-ри мовами нац. меншин України, 2001. — 423 с.

²⁴ Керецман В.Ю. Державне регулювання розвитку регіонів в Україні: теорія і практика: Автореф. дис. д-ра наук з держ. управління / НАДУ при Президентіві України. — К., 2005. — 32 с.

²⁵ Чумаченко Н.Г. Очерки по економике региона / НАН України; Ін-т економки пром-сти. — К.: Наукова думка, 1995. — С. 23.

²⁶ Долішній М.І. Регіональна політика на рубежі ХХ–ХХІ століть: нові пріоритети: Монографія / НАН України, Ін-т регіон. досліджень. — К.: Наукова думка, 2006. — С. 13–16.

²⁷ Там само.

²⁸ Римаренко С. Регіоналізм та регіоналізація // Наукові записки / Курасівські читання — 2005. — К.: ІПіЕНД НАН України, 2006 / Сер. «Політологія і етнологія; Вип. 30, Кн. 1/. — С. 344–350.

²⁹ Долішній М.І. Регіональна політика на рубежі ХХ–ХХІ століть: нові пріоритети: Монографія / НАН України, Ін-т регіон. досліджень. — К.: Вид-во «Наукова думка», 2006. — С. 11, 14–15.

³⁰ Стеченко Д. Актуальні аспекти системно-діагностичного аналізу регіонального розвитку // Вісник УАДУ при Президентіві України. — 2001. — № 2. — С. 144.

³¹ Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. — К.: Генеза, 2004. — С. 9.

³² Надолішній П.І. Етнонаціональний аспект адміністративної реформи в Україні (теоретико-методологічний аналіз): Автореф. дис. д-ра наук з держ. управління / НАДУ при Президентіві України. — К., 1999. — 36 с.

³³ Куц Ю.О. Етнонаціональні державотворчі процеси в Україні (управлінський аспект): Автореф. дис. д-ра наук з держ. управління / НАДУ при Президентіві України. — К., 2005. — 32 с.

³⁴ Токовенко В.В. Оптимізація взаємодії політичного керівництва та державного управління в процесі модернізації політико-адміністративної системи України: дис. д-ра наук з держ. управління / НАДУ при Президентіві України. — К., 2004. — 375 с.

³⁵ Шульга Н. Этносциальное и этнокультурное пространство Украины // Этничность на постсоветском пространстве: роль в обществе и перспективы. Мат. конф. (Киев, ноябрь 1995 г.). — К., 1997. — С. 8–22.

³⁶ Калитчак Р.Г. Італійський регіоналізм у контексті європейських інтеграційних процесів: Автореф. дис. канд. політ. наук / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. — Львів, 2004. — 18 с.

³⁷ Козак Т.М. Регіоналізм та внутрішньодержавна регіоналізація у Сполученому Королівстві Великої Британії і Північної Ірландії: Автореф. дис. канд. політ. наук / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. — Львів, 2003. — 18 с.

³⁸ Зуєва В.О. Інститути і механізми регіонального розвитку в умовах політичної трансформації українського суспільства: Автореф. дис. канд.

політ. наук /НАН України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. — К., 2003. — 20 с.

³⁹ Кучеренко Т.В. Регіональний фактор у політичному процесі України: Дис. канд. політ. наук / Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. — Х., 2001. — 221 с.

⁴⁰ Макаров Г.В. Регіоналізм як чинник політичного процесу у сучасному українському суспільстві: Автореф. дис. канд. політ. наук /Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2005. — 16 с.

⁴¹ Стегній О.Г., Чурилов М.М. Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження. — К., 1998. — 217 с.

⁴² Калитчак Р.Г. Італійський регіоналізм у контексті європейських інтеграційних процесів: Автореф. дис. канд. політ. наук /Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. — Львів, 2004. — 18 с.

⁴³ Кучеренко Т.В. Регіональний фактор у політичному процесі України: Дис. канд. політ. наук / Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. — Х., 2001. — С. 5.

⁴⁴ Зуєва В.О. Інститути і механізми регіонального розвитку в умовах політичної трансформації українського суспільства: Автореф. дис. канд. політ. наук / НАН України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. — К., 2003. — С. 11, 13–14, 16.

⁴⁵ Семиноженко В.П., Данилишин Б.М. Новий регіоналізм. — К.: Наукова думка, 2005. — 160 с.

⁴⁶ Етнос. Нація. Держава: Україна в контексті світового етнодержавного досвіду: Монографія /За заг. ред. Ю.І.Римаренка. — К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. — С. 116.

⁴⁷ Концепція державної регіональної політики: затверджено Указом Президента України від 25 травня 2001 року № 341/2001// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.

⁴⁸ Сонько С.П. Сучасна модифікація теорії економічного районування // Регіональна економіка. — 2005. — № 3. — С. 10, 16.

⁴⁹ Про засади стимулювання розвитку регіонів: проект Закону України 29 січня 2003 р. №3025; Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про засади стимулювання розвитку регіонів» — <http://gska2.rada.gov.ua>; Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку: Монографія /За ред. З.С. Варналія. — К.: Знання України, 2005. — 498 с.

⁵⁰ Матеріали Всеукраїнської конференції «Міжнародні взаємини в Україні: питання інформаційного простору», м. Київ, 14 лютого 2006 р. / Упоряд. С. Бугаєв. — К.: УНЦПД, 2006. — 72 с.; Регіональна політика України: наукові основи, методи, механізми /Зб. наук. праць. За мат. міжн. наук.-практ. конф., м. Львів, 21–23 травня 1998 р. / В 3 ч. — Львів: НАН України; Ін-т регіон. досліджень, 1998. — Ч. I. — 430 с.; Ч. II. — 440 с.; Ч. III. — 336 с.